

При рассмотрении ценовой стратегии фирмы следует исходить из предпосылки, что в границах неопределенности спроса возникает и неопределенность предложения, что делает возможным существование нескольких цен на один и тот же товар в одно и то же время и практически в одном и том же месте.

Выводы. Таким образом, для повышения эффективности выбора в условиях неопределенности использовать существующие критерии выбора совместно. Критерий максимина позволяет ранжировать стратегии по степени риска, критерий недостаточного основания позволяет оценить уровень компенсации риска от неопределенности. Критерий минимакса позволяет оценить уровень отношения средней маржинальной прибыли к средним маржинальным затратам от нереализации. Наконец, модифицированный критерий Гурвица (по объективному соотношению разниц минимальных и максимальных значений выбранных стратегий) позволяет формировать смешанную стратегию. А использование коэффициента ценности затрат к ценности ожидаемого прироста прибыли позволит более эффективно оценивать стратегии с разными уровнями неопределенности.

Источники и литература

1. Bonini C., Hausman W., Bierman H. Quantitative Analysis for Management. – N.Y., 2002.
2. Thaler R/ Mental Accounting and Consumer choice. – In: Marketing Science. – 1985. – №4.

Лавров В. В.

Л.М. ТОЛСТОЙ І РОДИНА ВЕРНАДСЬКИХ

На сьогодні існує лише одна публікація з даної теми "Л. М. Толстой і В. І. Вернадський" (Російська література, 1979, № 3). Її автор - І. І. Мочалов, один із перших значних дослідників творчої спадщини академіка В. І. Вернадського. Та поступово з'являються і інші роботи, що дозволяють істотно розширити і повному інтерпретувати заявлену нами тему.

У 1941–1943 роках академік В. І. Вернадський разом з великою групою вчених знаходився в евакуації у курортному містечку Борове, що в Казахстані. У Боровому він продовжує працювати над "книгою життя" (як він її сам називав) "Хімічна будівля біосфери Землі та її оточення". Там же він обробляє матеріали до автобіографічної книги "Пережите і передумане". У роботі над останньою книгою йому допомагають дружина Наталя Єгорівна, а також дочка недавно репресованого друга Д. І. Шаховського – Ганна Дмитрівна, що жила останнім часом у родині Вернадських, стала потім особистим секретарем ученого, а після його смерті (1945) – першим хранителем кабінету-музею В. І. Вернадського у Москві. У вільний від роботи час В. І. Вернадський перечитує "Анну Кареніну", "Смерть Івана Ілліча", листування Л. М. Толстого. 10 березня 1942 року В. І. Вернадський запише у щоденнику:

"Л. М. Толстой. Повне зібрання творів. Ювілейне вид<ання>. 1938 р. Том 83. Лист № 296, стор. 475. 1 лют<ого> 1885 р.

Я<сна> П<оляна>:

"...Як жахливо важко жити без любові, і ще тяжче вмирати. Я, коли один, завжди ясніше, живіше уявляю собі смерть, про яку думаю завжди, і коли я уявив собі, що вмру не в любові, то стало страшно. А в любові тільки можна жити щасливо і не бачити, як помреш..."

Переглядав зараз ювілейне видання <повного зібрання творів Л. М. Толстого>, що є в тутешній бібліотеці, – почасти як старшого сучасника, з колом людей якого доводилося стикатися і на вплив якого треба було зважати. Для мене Толстой "близький" – завдяки тому, що Д. І. <Шаховської> був до нього близький, що до нього були близькі Чертков, Бірюков, Калмикова – наш гурток 1880-х років. <Були близькі> Петрункевичі і особливо Соф<ія> Валод<имирівна> Панина.

Я саме якось не думаю про смерть, хоча мені зараз 79 років. І немає в мене страху смерті.

Зі збережених нотатків про мої зустрічі з Толстим (Наташа записала). Виявилось, що я раз був у Толстого в Москві і з ним вів дискусію про безсмертя душі, яке я тоді захищав – а Т<олстой> заперечував. Я пам'ятаю, коли – у цей же час – Т<олстой> зайшов до нас, під час голоду, здається, у 1891 <р.>, і пам'ятаю розмову з ним. Він говорив І. І. Петрункевичу, що я симпатичний – тоді я складав звіт про допомогу голодуючим.

Страшні страждання – страшне таке вмирання, як <у> мого батька. Але не смерть сама по собі.

Я думаю, можливо, не все зникає – <не зникають> окремі ізотопи, що матеріально вирізняють матеріальну субстанцію живого від відсталої матерії - але отут особистість ні при чому" [1].

Отже, підводячи підсумки свого життя, В. І. Вернадський раптом зненацька повертається до Л. М. Толстого: переглядає записи, пов'язані з письменником, відновлює в пам'яті обставини своїх зустрічей з ним у 1890-і роки, перечитує твори і його листування. Чи випадково? Що поєднувало цих двох видатних людей? Відповідь на останнє питання і складає основну мету даної статті, а саме: на підставі щоденникових нотаток В. І. Вернадського, спогадів його друзів (Д. І. Шаховського, І. М. Гревса, О. О. Корнілова), сина Георгія відновити особисті контакти вченого і письменника наприкінці XIX – початку XX ст.; показати вирішальну роль Л.М.Толстого в духовному становленні російської інтелігенції 1880-х років; охарактеризувати В. І. Вернадського як уважного і глибокого читача творів Л.М.Толстого.

Л. Н. Толстой і російська інтелігенція наприкінці XIX століття

Наступив 1885 рік – останній студентський рік молодого Вернадського. Попереду великий життєвий шлях. Яким він буде? Це питання хвилювало не лише Володимира Вернадського, але і його близьких друзів, з якими він зійшовся в Санкт-Петербурзькому університеті: братів Ольденбург, Д. Шаховського, В. Обольянинова, І. Гревса, О. Корнілова та ін. Молоді люди не збиралися жити однією наукою і шукали себе, насамперед, у царині громадського служіння. Це була одна з яскравих прикмет думаючої молоді 80-х

років ХІХ століття. Вони вирости після великих реформ 1861 року, і кожен хотів зробити свій внесок у справу подальшого реформування суспільства. Ще раніше вони об'єдналися в межах науково-літературного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті. Сам В.І.Вернадський пізніше згадував: "<В університеті> центром було студентське науково-літературне товариство, створене у 1882 році завдяки енергії і моральній підтримці професора історії російської словесності О. Ф. Міллера, шляхетного чистого серця ідеаліста-слов'янофіла. У цьому товаристві після зібрання 1882 року, що викликало зближення студентів різних курсів та факультетів, об'єдналися на ґрунті наукових, філософських та літературних інтересів усі живі сили студентства того часу. Якщо ми переглянемо зараз (1916 рік. - В. Л.) перелук імен діячів цього товариства, особливо його наукового відділу, що керував життям товариства, то побачимо в ньому безліч усіх відомих імен учених, істориків, натуралістів, юристів, медиків, письменників, суспільних діячів" [23]. Георгій Вернадський, характеризуючи студентське товариство, де активним членом був його батько, відзначав: "На зборах товариства читалися й жваво обговорювалися великі реферати на історичні, літературні, філософські і природничонаукові теми, а також короткі повідомлення про нові книги. При товаристві створена була велика бібліотека, головним чином з ініціативи та праць Сергія Ольденбурга. Доходи товариства склалися з членських внесків і пожертвувань" [13].

Після закінчення університету брати Ольденбурги, Д. І. Шаховської, В.І.Вернадський, чоловіки Гревси, Н. С. Старицька (згодом дружина В.І.Вернадського) вирішили покласти початок більш тісному об'єднанню, назвавши його "братством". Основна мета братства вбачалася в тому, щоб "шляхом особистого самовдосконалення" служити своєму народу у сфері, яке кожен з них обере. У братство, крім зазначених осіб, увійшли О. Н. Краснов, О. О. Корнілов, Л. А. Обольянінов, Н. Г. Ушинський та деякі інші. "Ми високо ставили культуру й особистість, - писав трохи пізніше один із засновників братства Іван Гревс, - визнаючи провідними шляхами їхнього розвитку науку й освіту. Ми любили народ і готувалися йому служити своїми ідеалами і знаннями, не відокремлюючи себе від нього, бажаючи не тільки його учити, але й у нього вчитися, віруючи в нього, були переконані, що він має потребу в тому ж, у чому і ми, найголовніше – у волі і культурі" [15].

Біля витоків утворення братства незримо стояла фігура Л. М. Толстого. От як про це згадував В. І. Вернадський: "1883 рік у мене пройшов дуже інтенсивно: по-перше, це початок формування "братства" і, по-друге, <початок> моєї роботи в студентському науково-літературному товаристві, куди я був обраний до керівної наукової ради <...>. Саме тоді ми познайомилися зі "Сповіддю" Толстого, що справила на нас глибоке враження <...>. Федір Федорович <Ольденбург> разом з іншими студентами-видавцями студентських лекцій гектографували "Сповідь" Толстого та інші його твори. Толстой змусив мене дуже багато думати..." [23, с. 35].

Серед членів братства одним із перших познайомився з Л. М. Толстим Дмитро Іванович Шаховської (ще у 1880 році через свого гімназичного вчителя Громека М. С., особистого друга письменника, згодом автора книги "Останні твори графа Л. М. Толстого" (Спб., 1884)). У листі до своєї майбутньої дружини А. Н. Сиротіної (24 травня 1885 р.) Д. І. Шаховської писав: "Мені здається, що тепер усе залежить від мого ставлення до Толстого – і низки суміжних з ним думок - про смиренність, покірність, єднання зі світом, працю, простоту життя. А в чому я впевнений: що б з нами не трапилось – усе буде добре, – тільки завдяки Толстому. І він так високо піднімається в моїх очах, що мені стає легко і я вірю в Росію, і в її велике призначення. І ще дуже важливо, що ми все-таки, люблячи Толстого і вірячи в нього, зовсім не відмовляємося від власного судження і так сильно його критикуємо. Нічого нового не сказав Толстой. Я все це давним-давно знаю. Але в тому то і є його жахлива велич. Усе-таки, поки я в нього цього не почув, я був не той, що тепер, і я відчуваю жахливу вдячність йому. Я вже давно зауважую, що Толстой нас зближає жахливо. І на нього я більше всього покладаю надію" [16].

Що поєднувало російського письменника і молоде покоління країни? Як і Толстой, якому в 1885 році виповнилося 57 років, так і "приютинці" (так згодом стали називатися члени братства), що були вдвічі молодшими за свого духовного вождя, переживають у цей період критичні моменти свого духовного розвитку, але моменти, що істотно відрізняються один від одного за своїм змістом і витоками. Якщо Толстой продовжує докорінно переосмислювати підстави свого світогляду, водночас добудовуючи його, то Вернадський зі своїми однодумцями, переборюючи внутрішні протиріччя і сумніви, поки що закладає фундамент свого світогляду. У той же час для Толстого акцент його шукань виразно був зміщений убік соціально-філософських і релігійних проблем, а "приютинці" зосереджувалися на науково-філософському боці справи. Але важливо інше. Як і Толстой, молоді люди знаходилися в процесі духовного пошуку, морального становлення. Їм також були близькі і зрозумілі страждання і нестатки народу, про що давно вже "кричав" і Лев Толстой. Молодь (як і Толстой) не приймала ніяких форм насильства і гноблення. І як наслідок, близько сприймала морально-філософські міркування Толстого, чії духовні шукання на той час викликали широкий суспільний резонанс. Як і все прогресивне російське суспільство, молодь 80-х років не могла пройти повз пекучі питання, поставлені перед усією країною письменником. Можна було чи погоджуватися, чи не погоджуватися з Толстим. Але не можна було не зважати на нього.

За що, власне, молодь 80-х років любила Толстого? На це питання спробував відповісти один із прихильників письменника, у майбутньому відомий російський релігійний філософ, друг В. І. Вернадського С. Л. Франк. "Ми любили його, - писав С. Л. Франк, - не за його художній геній і не за його абстрактне вчення; те й інше сяє для нас лише відбитим світлом - світлом його душі. А те, чим сліпуче сяє для нас його душа, є насамперед дві основні її властивості: безмежне правдолюбство і гострота моральної совісті. Толстой-пророк, що не знає інших мірил, інших точок зору й оцінок, крім правди і праведності. Ми можемо бачити правду не там, де бачив її він, і ми можемо бути переконані в споконвічній силі зла, якої він не допускав. Але сама правда і совість діють неухильно, залучають і скоряють мимо волі. І якщо Толстой вмів майже гіпнотично діяти на нас, якщо душа наша майже нестримно рветься назустріч йому, як би ми не ставилися до нього свідомо, то це є дією на нас усепідкорюючих сил правди і совісті. Безстрашність пророка, що спокійно і без коливань ішов в ім'я правди проти усього світу і всіх земних сил, - звичайно, цей

образ скорив увесь світ" [26]. І ще: "Винятково етичний напрямок, потяг розглядати і вирішувати всі питання під кутом зору "практичного розуму", усе різноманіття життєвих явищ і інтересів підводити під категорії добра і зла і не визнавати, навіть не розуміти інших, об'єктивних критеріїв, наприклад, теоретичних чи естетичних – є типова властивість навряд чи не усього російського національного духу й у всякому разі розумового стану російської інтелігенції за останні піввіку. Але ніхто, мабуть, не виразив ці риси раніш, ніж лев Толстой. "Толстовство" є як би квінтесенція чистого моралізму, моральна принциповість, зведена в абсолют і виступаюча зі сміливістю й однобічністю доступної тільки фанатизму геніальної натури, проти усього в житті, що з нею не мириться. Безсумнівно, що саме цей бік світогляду Толстого знайшов найбільший відгук у російської інтелігенції й обумовив вплив проповіді Толстого у 80-90-і роки XIX століття" [27].

Підкреслимо ще раз, що в самому факті створення братства без усяких сумнівів позначився ідейний вплив Л. М. Толстого. Георгій Вернадський у своїх спогадах справедливо зауважував: "Багато хто з членів братства були перейняті народницькими настроями і знаходилися під впливом Толстого" [13, с. 147]. Це твердження Г. Вернадського підтверджує й один із теоретиків братства Д.І.Шаховський: "Толстой захоплював нас своїм радикалізмом і всенародністю, демократизмом, осмисленням опрощенства, підведенням морального підґрунтя під вимоги політичного і соціального відновлення" [2].

Під впливом Л. М. Толстого члени братства робили в ці роки і свої перші кроки на поприщі громадського служіння.

Просвітницька діяльність

Одним із провідних напрямків у діяльності братства було поширення народної освіти і, у першу чергу, поширення народної літератури. Істотною роль при цьому зіграла ініціатива Л. М. Толстого, що приступив у цей час до видання популярних книжок для народу. Просвітницька діяльність письменника знаходила широкий суспільний резонанс, у тому числі й серед університетської молоді.

У травні 1884 р. В. І. Вернадський разом із братами Ольденбургими, Д.Шаховським, М. Ушинським, О. Красновим та ін. організують гурток з метою вивчення попиту на літературу. З цього приводу В. І. Вернадський запише в щоденнику: "Необхідність народної літератури почувається усіма нами. Тільки тоді, коли те, що добуто працею деяких стане здобутком усіх, тільки тоді можливий найкращий розвиток мас <...>. Я думаю, що наш гурток повинен:

1. Ознайомитися і стежити загалом за тим, що зроблено і робиться для народної освіти у нас на Русі.
2. Ознайомитися з народною літературою.
3. Ознайомитися з головними рисами народної освіти в Західній Європі, які є масові школи у Франції, читальні в Галичині тощо.
4. Бути обізнаними у справах урядових заходів щодо школи.
5. Ознайомитися з тим, що більше всего подобається народу, та організацією продажу і народних бібліотек (здається, є в царському польському).

Але крім цього треба спробувати створити бібліотеку книг з даного предмету, а також рано чи пізно приступити як до написання, так і поповнення бібліотек <...>" [23, с. 38–39].

Пітерська квартира Вернадських тоді перетворилася у своєрідний штаб з організації і налагодження просвітницької діяльності серед народу. Із щоденникових нотаток тих років бачимо, як В. І. Вернадський із усією серйозністю і відповідальністю готувався до нового для нього і його однодумців громадського доручення. "Завтра в мене зберуться для обговорення народних бібліотек, - запише В. І. Вернадський у щоденнику від 21 травня 1884 р. - Необхідно подумати й обговорити, які книги повинні пропонуватися народу. Можна тепер <дати> лише абстрактні уявлення (моя думка):

1. Необхідно, щоб були книги з усіх питань, що хвилюють народ: книги про землезнавство, опис місць і шляхів у Росії (для переселення), пояснення народних прав, виклад різних віровчень, народної школи.
  2. Книги про природу - у популярному народному вигляді повинні бути викладені всі можливі наукові дані: про небо, землю, зірки, сонце, погоду, ґрунти, рослин, тварин, людейх. Народна медицина і гігієна.
  3. Розповіді з історії країни.
- <...> Загальною ідеєю нашою повинно бути те, що народ повинен розуміти свої сили і права, повинно бути те, що приводе народ до свідомості, що треба йому самому керувати собою. Намагатися дати народу низку практично необхідних і важливих даних, намагатися скерувати його думки і переконати його в його силах:

- а) держава й уряд існують для народу, а не народ для держави й уряду;
- б) тільки тоді, коли більшість мас зрозуміє і своє становище, і свої сили, тільки тоді можливе більш розумне повалення нинішнього паразитного уряду. Для цього необхідно поширення знань, а для цього - народна література.

Що ж нам поширювати для народу? І чи будемо ми всі однакової думки в цих питаннях? Наприклад, Толстой? <...>.

Дотепер народ не переймається науковими знаннями, старі ідеї і старий світогляд, багато століть тому назад відкинутий наукою, володіє им... Що ж повинно стати нашою ідеєю, нас усіх пов'язуючою? Намагатися поширити серед народу науковий світогляд; дати йому вірне уявлення про те, у якому становищі він знаходиться в державі і чим він повинний бути; дати йому знання, необхідні як у повсякденних справах, так і в житті" [23, с. 43 – 44].

Ці записи В. І. Вернадського свідчать про те, що перед нами починаючий публічний політик, щоправда, він поки що оформляє свої суспільно-політичні думки у щоденникових записах. Але вже в них відчуваються ті далекі обрії, ті величезні масштаби його майбутнього, котрі поширяться на сфери (нехай поки й у стиснутій формі) політичну, економічну, державного і культурного будівництва. 22 травня 1884 р. В. І.

Вернадський виступає перед товаришами з коротким викладом своєї програми з якісного поліпшення (в економічній і гуманітарній сферах) народного життя. В архіві вченого зберігся стислий конспект його виступу.

"Є два корінних питання народного життя. Ми можемо їх визначити: економічний і духовний розвиток народу.

Фактичне ознайомлення з духовним чи інтелектуальним розвитком народу можливо проводити двома шляхами: вивченням книжкової літератури і опитуванням осіб із народу чи близьких до нього.

Які його (відірвана частина сторінки. - В. Л.) побажання в його становищі?

До питання про спосіб поширення серед народу грамотності належать: школа і її становище в народі, державі, інтелігенції; тяжкий стан школи (в економічних відносинах), народна література і способи її досягнення народу; бібліотеки; читання.

Школа (тут і далі підкреслено автором. - В. Л.).

1. Ставлення до школи селян, духівництва, поміщиків, земства, адміністрації...
2. Матеріальне забезпечення школи і як позначається воно на селянській кишені.
3. Вплив школи на селян, якщо можливо це з'ясувати, - вагають.
4. Вчитель і ставлення до селян etc.
5. Чи існують, крім офіційних шкіл, школи штатні, хто і як учить у них, скільки це коштує?
6. Чому учать у школах і що вважають маси корисним?
7. Ставлення її і думки про ремісничі і церковні школи.
8. Чи довго зберігається зв'язок учнів (відірвана частина сторінки. - В. Л.) зі школою і вчителем?
9. Чи має вона хоч іноді <цей зв'язок> вплив etc?

Книга

1. Як дістає народ книги?
2. Які йому найбільше подобаються (які хто має)?
3. Які виражаються бажання про книги?
4. Які судження і відгуки є про книги" [23, с. 44 – 45]

Студентський гурток цілком увійшов до складу Санкт-Петербурзького комітету грамотності (1861–1895), що репрезентував громадську просвітницьку установу при Вільному економічному товаристві. До складу комітету входили письменники Л. М. Толстой та І. С. Тургенев. З ініціативи Л. М. Толстого видавництвом "Посередник" за доступною ціною було видано 449 000 екземплярів книг. Видавництво випускало дешеві брошури, у тому числі серійні видання з питань економіки, художні твори (Пушкін, Короленко, Лесков та ін.), релігійно-моральні твори Толстого, деякі з яких були написані ним саме для "Посередника" ("Двої старх", "Свічка", "Чи багато людині землі потрібно?" тощо). Гурток збирався раз на тиждень, найчастіше у В. І. Вернадського. Члени групи займалися вивченням літератури для народу, складали для нього каталог науково-популярних книг, підбирали бібліотеки, висилали книги в провінцію, сприяли відкриттю першої безкоштовної читальні в столиці.

Л. М. Толстой був досить обізнаним щодо характеру діяльності молодіжного гуртка і всіляко його підтримував. Він, зокрема, сприяв у 1885 р. їхньому зближенню з видатною діячкою в області народної освіти А. М. Калмиковою. І. М. Гревс запише: "Вона стала зовсім близькою людиною для Ольденбургів та Вернадських... Вона зробилася бажаним членом народного гуртка" [15, с. 155].

Наприкінці життя В. І. Вернадський так оцінить тодішнє своє нове знайомство: "З А. М. Калмиковою <через Толстого> ми усі - особливо Федір (Ф. Ф. Ольденбург. - В. Л.), Дмитро (Д. І. Шаховської. - В. Л.) і я - дуже зійшлися. Ми були навіть на "ти" <...>. А. М. Калмикова - розумна жінка, дуже гарна людина, любила себе оточувати молоддю <...>. Вона залишилася людиною з вільною думкою - шестидесятиницею - до кінця життя" [3].

Допомога голодуючим селянам

Початок останнього десятиліття XIX століття в історії Росії ознаменувався страшним нещастям - неврожаєм і голодом 1891 – 1892 рр.

Уряд асигнував деякі засоби на боротьбу з голодом. Червоний Хрест терміново оголосив збори пожертвувань на допомогу голодуючим, але оскільки суспільною довірою, на жаль, не користувався (його чиновники збагачувалися за рахунок сум, зібраних на благодійні цілі), то допомога жертвам посухи реально надавали представники самих різних прошарків і клас російського суспільства. У цьому всенародному русі взяли участь письменники Л. М. Толстой, Н. С. Лесков, А. П. Чехов. Л. М. Толстой надрукував у "Російських відомостях" кілька злободенних статей ("Про голод", "Страшне питання", "Голод чи не голод" тощо). Його дружина Софія Андріївна повідомила у тій же газеті, що Лев Миколайович уже почав діяльність з устрою безкоштовних їдалень для голодуючих селян і призвала громадськість до активної допомоги у цій справі. Пожертвування стали приходити з різних куточків країни. 200 карбованців надіслав Толстим навіть о. Іоанн Кронштадський, один з головних опонентів письменника у той час.

"Приютинці" не могли залишатися осторонь від усенародного горя і приймали активну участь у справі допомоги голодуючим селянам. Родина Вернадських до цього моменту жила в Москві. Із членів братства в столиці також знаходилися А. Корнілов та Д. Шаховської.

Улітку 1891 року В. І. Вернадський під впливом Л. М. Толстого пише статтю про необхідність термінової організації боротьби проти голоду. У щоденнику від 24 липня він зробить наступний запис: "18 липня я <...> відніс до редакції "Російських відомостей" статтю про необхідність організації боротьби проти голоду - очевидно, не прийняли <...> У масі селянській відчувається якась покірنا відчайдушність. Я якось всією істотою усвідомив, що мені дорогий цей народ, що я нерозривна частина його, і в той же час я нічим не можу допомогти йому і роблю все за тією ж течією, що якимось залізними неперушними законами охоплює все тепер"[12].

Восени 1891р., коли з'ясувалися істинні масштаби неврожаю, що досягнув країну, В.І.Вернадський, Д.І.Шаховської, О.О.Корнілов провели збори з метою організації роботи на допомогу голодуючим на міс-

цях. Збори відбулися в січні 1892 р. На квартирі І.І.Петрункевича, відомого на той час земського діяча. На зборах були присутні Л.М.Толстой, В.С.Соловйов, М.Я.Герценштейн, Н.А.Каблуков, В.А.Гольцев, П.Н.Мілюков та інші відомі громадянські діячі (усього близько 60 чоловік). Про ці збори залишили свої спогади О.О.Корнілов та Д.І.Шаховської. "Це було в січні 1892 року, - згадував О.О.Корнілов. - Я жив тоді у Вернадських на розі Великого Левшинського провулку і Смоленського бульвару; на іншій стороні бульвару був великий особняк, що займали Петрункевичі, що тоді зимували теж у Москві. Їхня квартира часто і багатьма відвідувалася, у тому числі і В.І.Вернадським, який з ними товаришував. У цьому будинку і відбулося моє перше знайомство з Л.М.Толстим. Відбулося воно на зборах різних громадських діячів, що зібралися у великій кількості (чоловік 40-60) <...>.

Лев Миколайович прибув на ці збори досить пізно, коли майже усі вже були в зборі. Ми його чекали. Я добре пам'ятаю, як він увійшов з морозу, у козушку, бадьорою і прискороною ходою, швидко знявши із себе козушок і залишившись у звичайній своїй блузці, він швидкими кроками увійшов до зали, привітно привітавшись із усіма праворуч і ліворуч" [17]. "Його (Л.М.Толстого.-В.Л.) присутність, - згадував інший учасник зустрічі Д.І.Шаховської, - і діяльна участь в обговоренні питань вносили якийсь особливо серйозний і строгий характер у бесіду <...>. Організувати будь-що-будь суспільні сили! От та вимога, з якою усі вийшли з бесіди" [29].

Відзначимо, що героєм цих зборів став Д.І.Шаховської, що яскравою промовою звернув на себе увагу багатьох учасників зборів, а також Л.М.Толстого. От що пише О.О.Корнілов: "Мені ясно запам'ятався невеликий епізод різкого спалаху Дмитра Івановича, який трапився після досить млявої промови Гольцеві (у той час головний редактор журналу "Російська думка". - В.Л.). В.А.Гольцев говорив тоді про втому, що переживає публіка через занадто посиленний збір пожертвувань, і про охолодження її до справи продовольчої допомоги, унаслідок чого він думав, що і справа, що замислювалася нами тоді, виявиться невдалою. Дмитро Іванович, що сильно хвилювався під час промови Гольцева, голосно крикнув на весь зал: "Ганьба це буде, ганьба для нас усіх, якщо ми не зуміємо цього влаштувати! Ми не повинні допускати думки, що можна відмовитися від такої справи, як допомога голодуючим, хто чим може: збором пожертвувань; чи особистою працею; відмова від такої справи була би ганьбою для російського суспільства!". Ці слова дуже вплинули на дружину Дмитра Івановича (Ганну Миколаївну Шаховську.-В.Л.), у багатьох викликали гарне враження, і я як зараз пам'ятаю ласкавий вираз очей Толстого, спрямованих у ту хвилину на Шаховського <...> Він (Толстой.-В.Л.) підійшов до дружини Дмитра Івановича і, очевидно, бажаючи підкреслити свою особливу симпатію до її чоловіка, зупинився біля неї" [17, с.160].

"Приютинці" на заклик Л.М.Толстого вирішили не входити ні в які комітети, а утворити свою власну групу і на пожертвування організувати допомогу голодуючим селянам в одному невеликому районі. Це була б та конкретна "мала справа", до якої постійно закликав Л.М.Толстой.

Вирішено було обрати Моршанський повіт Тамбовської губернії, де у В.І.Вернадського був невеликий маєток. Сам В.І.Вернадський виїхати на місце не міг у зв'язку з читанням лекцій у Московському університеті. До Вернадівки поїхали його друзі на чолі з О.О.Корніловим. Вони на протязі семи місяців працювали з ранку до пізнього вечора, здійснюючи збір грошових пожертвувань, відкриття їдалень, прокорм селянських коней і роздачу коней безкінним селянам, подаючи індивідуальну допомогу особливо потребуючим селянським родинам тощо). Роботи проходили в тісному контакті з В.І.Вернадським і Л.М.Толстим. "Приютинці" змогли зібрати за час роботи на Тамбовщині 46 тис. карбованців, відкрили 113 їдалень (включаючи шкільні), де могли харчуватися 7,5 тисяч чоловік. Для селян було придбано понад 2 тис. коней. О.О.Корнілов у своєму звіті писав: "Усі ми почували, що між нами і населенням, якому ми допомагали, у душі в кожного з нас утворився деякий духовний зв'язок... За ці місяці, проведені в безпосередній близькості до народу, у самім його середовищі для багатьох з нас, міських жителів, весь побут його став незмірно зрозумілішим і яснішим, ніж міг би бути при кабінетному вивченні його за книгами <...>" [18].

Про проведену роботу В.І.Вернадський трохи пізніше відгукується так: "Невелика і досконала приватна справа несподівано для нас самих перетворилася завдяки кількості отриманих нами засобів у велику справу, що має безсумнівно суспільне значення й у той же час цілком зберігає приватний, далекий від всякої офіційності характер" [23, с.127].

Продовження діалогу в кінці XIX – на початку XX ст.

Д.І.Шаховської у своїх спогадах про Л.М.Толстого помітив: "Він жив одним із нами життям і не міг не відгукнутися так чи інакше на всяку радість і на всяке горе російського суспільства" [29, с.314]. П.Б.Струве, який зблизився з "приютинцями" в 1890-х роках писав про них: "Це коло людей відрізнялося особливим відзнаками своїх моральних шукань. Лев Толстой мав великий вплив на весь духовний склад цих людей. Вони не були "толстовцями", але без Толстого я не міг собі "приютинців" як особливу групу, як особливий духовний тип" [24].

Особисті стосунки, що здружили „приютинців” з Л.М.Толстим, у 1880-і роки отримали своє подальше продовження. От що повідомляв О.Корнілов: "Я довідався, що Толстой усюди шукає, але не може знайти ні в кого зі знайомих у Москві "Минуле і думи" Герцена (які ще тоді були під забороною). Йому хотілося тоді прочитати їх у голос своїм дітям. У мене був у цей момент власний екземпляр твору, який я йому відніс наступного дня <...> Завдяки моему Герценові я одержав тоді і відповідний візит Толстого, який, прочитавши мою книгу, сам відніс її на квартиру Вернадських. На превеликий жаль, він мене не застав там" [16, с.161].

Відзначимо, що Л.М.Толстой був знайомий з родиною Вернадських ще з пітерських часів. Він добре знав батька В.І.Вернадського Івана Васильовича, професора політекономії, видатного громадського діяча, широко популярного в ліберальних колах російського суспільства. У щоденнику Л.М.Толстого від 15 листопада 1856 року є запис, який повідомляє, що він у Петербурзі був на квартирі економіста В.П.Безобразова, і там обговорювалося питання про видання політико-економічного журналу за редакцією І.В.Вернадського [21]. До того ж у родині Вернадських вважали, що в Л.М.Толстого в епопеї "Війна і мир"

прототипом "лікаря дружини" була бабуся В.І.Вернадського по лінії батька, сестра діда В.Г.Короленка Панааса Яковича. Про це маленькому Володимирові часто розповідав батько, що не раз зустрічався з письменником. Л.М.Толстой, за розповідями Вернадського-старшого, багато розпитував про деталі участі його батьків у Вітчизняній війні 1812 року. Нагадаємо, що дід Володимира Івановича – Василь Іванович Вернадський був лікарем, брав участь у війні з Наполеоном.

Л.М.Толстой побував на квартирі В.І.Вернадського 29 квітня 1893 року. В.І.Вернадський записує в щоденнику: "Був у нас Л.М.Толстой – з ним тривала розмова про ідеї, науку etc. Він говорив, що його вважають містиком, але скоріше я містик. І я ним бути був би радий, мені заважає скептицизм.

Я думаю, вчення Т<олстого> набагато глибше, ніж мені на початку здавалося. І ця глибина полягає: 1) основою життя <повинне бути> шукання істини і 2) дійсне завдання полягає у висловленні цієї істини без усяких поступок. Я думаю, що останнє найважливіше, і заперечення всякого лицемірства і фарисейства і складає основну силу вчення, т<ак> тоді найбільше сильно виявляється особистість і особистість одержує суспільну силу.

Т<олстой> анархіст. Науку – шукання істини - цінує, але не універ<ситети> etc.

Толстой гов<орив> про Герцена, як<ого> брав у нас - <і> кя<ий> склав на нього сильне враження ("це третина всієї російської літер<атури>", за його словами" [4].

Бесіди про Толстого і Герцена Були в цей час у родині Вернадського постійними: про це свідчать щоденникові записи 1 травня того ж року. Вернадський запише: "З Наташею (дружина Вернадського. - В.Л.) - <розмова про> Герцена. "З того берега" etc... <Увечері <був> Петро <ункевич> - розмова про Герцена, Толстого" [5].

Постійні розмови в родині Вернадських про Толстого у зв'язку з Герценом не були випадковими. І.І.Петрункевич, що брав участь у бесіді, згадував: "Ще будучи в Київському кадетському корпусі, я знаходився під впливом Герцена. <...> Статті Герцена падали на досить підготовлений ґрунт і його ідеї залишилися для мене дорогими на все життя. <...> Вони визначили мій напрямок у питаннях політичних і соціальних. З того часу пройшло <...> 60 років, але і до тепер вважаю Герцена моїм керівником, що навчив мене не тільки наслідувати його, але і розрізняти в нього те, що складає непорушну основу людського життя, від того, що має характер гіпотетичний і залежить від часу, місця й обставин" [20]. Про історію знайомства з твором Герцена залишив спогади і В.І.Вернадський: "З дитинства я пам'ятаю і "Полярну зірку" і "Дзвін" <...>. Ще в Харківський мій гімназичний період (1872-1876) життя я читав розрізнені номери видань Герцена, що вдома попадали в бібліотеку батька. <...>. Поступово герценівські видання зникали. Я не пам'ятаю розповідей про Г<ерцена> батька. Я привіз з моєї першої закордонної поїздки в 1883-1889 повний екземпляр творів Герцена, добутий мною через Вирубова (Григорій Миколайович - філософ, виконавчач духівниці О.І.Герцена, видавець його першого зібрання творів. - В.Л.). <...> Я перевіз це переплетене видання <...> Таким чином створено мій ідеал Герцена – з "Минулого і дум" [6].

Про Герцена і взагалі про "героїчних людей сорокових років" (П.Н.Мілюков) В.І.Вернадський залишив цікаві зауваження, де порівнював їхню боротьбу за волю з власною діяльністю. "Прочитав книгу "Анненков і його друзі" (П.Н.Анненков і його друзі. Літературні спогади і листування 1835-1885 років. СПб, 1892. - В.Л.) – писав В.І.Вернадський дружині Наталі Єгорівні 30 серпня 1892 р. Яка маса роїться думок, скільки цікавого в листуванні і нарисах про Герцена (Там же, с.1-111; 625-632. – В.Л.). Найцікавіші листи В.Боткіна, дарма їх не прочитала (Там же, с.516 –581. – В.Л.). У мене багато аналогій із гуртками нашого часу, але є істотна і сумна для нас відмінність, і от вона. Ми люди більш форми, ніж вони, тому що для нас у листуванні все краще не тому, щоб ми не могли пропагувати привселюдно наші думки, а тому що не хотіли (тобто "незважаючися" – яке ганебне і мерзенне слово: для мене воно отруєно спогади про все наше минуле), листування ж людей сорокових років глибоко цікаве лише тому, що цензурні умови того часу цілком заважали іншому просуванню думки. І м<ожливо> багато в чому нам буде соромно, що наша краща думка пройшла лише в листуванні. а не в розмовах із друзями. Порівняй у сороковників: яка в них усюди пристрась до літератури, яка ясна свідомість її необхідності, єдиного засобу впливати на суспільну думку. Ми перед ними формалісти. Ми "чистіші" за них у житті – ми багато говорили про малі витрати, не пили шампанського, коли могли, не їли розкішних вечерь. Вони все це робили, але вони багато, багато вищі за нас, тому що ми у вузькому світогляді своєму витратили занадто багато часу розмови про такі речі, що не дозволили нам зайнятися іншим (забули про гігієну думки).

Ще різкіше б'є третя різниця між нашою і їхньою думкою. Ми все обговорювали зі своєї, вузькоєгоїстичної точки зору: що нам робити, що ми хочемо etc. – вони обговорювали все із широкої точки зору: що людям треба робити, що потрібно для ідеї, в ім'я людства тощо.

А тим часом я думаю, що серед нас є люди, з яких могли б вийти незвичайні сили. Занадто багато в нас і в нашому гуртку прагнення до маленької практичної справи, занадто мало розуміння простої ідеї, занадто мало віри і, боже, як це паскудно і як це важко усвідомлювати <. . .>" [22].

XX століття, яке наступило, принесло Л. М. Толстому важкі переживання. На початку 1901 року він небезпечно занедужав. Хвороба збіглася з різкою критикою, що пішла слідом за відлученням його наприкінці лютого від церкви. До того ж політична ситуація в столиці була напруженою.

Д. І. Шаховський запропонував своїм друзям В. І. Вернадському і О.О.Корнілову (що приїхав у Москву на короткий час) відвідати хворого письменника й обговорити з ним насущні проблеми. От як описує візит до Толстого О.О.Корнілов: "Пішли ми втрьох: Шаховської, Вернадський і я. Толстой був хворим і не приймав, але нас, заради Шаховського і Вернадського, Лев Миколайович вирішив пустити на чверть години. Нас запросили до кімнати, у якій Толстой лежав, оточений домашніми, на кушетці, у в'язаній сорочці. Дмитро Іванович проінформував письменника про останні новини". [17, с. 161]. Надамо слово Д. І. Шаховському. "Росію облетіла звістка, - писав Дмитро Іванович, - про побиття на Казанській площі 4 березня 1901 року і про перший відкритий протест, яким ця подія супроводжувалася з боку петербурзьких письменників <...> Він (Толстой. - В.Л.) не зважився відразу повірити неймовірній звістці... Але я можу засвідчити, як очевидець, що і цей момент громадського порушення був пережитий Толстим разом з російським

суспільством і зустрів у його душі той же відгук, що так сильно вплинув тоді на всю психологію російської людини першого року ХХ століття" [29, с. 318–319].

У присутності В. І. Вернадського, О. О. Корнілова, Д. І. Шаховського Л.М.Толстой поставив першим підпис під вітанням Спілки письменників Росії у зв'язку з подіями, що відбулися в Санкт-Петербурзі [19]. Про подальший хід розмови з письменником О.О.Корнілов пише: "Після цього Дмитро Іванович сказав: "А от Олександр Олександрович може повідомити щось для вас "небезінтересне". Толстой відразу звернувся до мене і, довідавшись, що справа торкається його відлучення, навіть підвівся на дивані, так його це зацікавило. Але я поспішив сказати, що Дмитро Іванович перебільшує і що я лише бачив у Петербурзі лист, що надійшов від якоїсь дами і її близьких, в якому було викладено прохання до Синоду про відлучення їх від церкви, тому що вони так само мало належать до неї, як і Лев Толстой.

"А скільки чоловік підписало цю заяву?" – жваво довідався Толстой. Я сказав, що небагато, чоловік 5-7.

"Ну, а ви підпишіть? – запитав він мене. Я відповів, що не підпишу. І пояснив, що це може мені перешкодити в моїй громадській діяльності".

"Ну, от, от, усі ви ліберали, так. Звичайно, це дуже добре, що ви так прямо і говорите, що не підпишіть, але все-таки уся ваша діяльність не коштує цього підпису".

Суперечка про це прийняла загальний характер. Засперечалися всі присутні Толстого, але ми, почувавши, що схвилювали його, стали прощатися. На прощання він міцно пожав мені руку, посміхнувся В. І. Вернадському і Д. І. Шаховському, а мені сказав: "Добре, що ви прямо так і сказали" [17, с. 161-162].

Хвороба Толстого прогресувала, що викликало серйозне занепокоєння усіх, хто його знав і любив. Від своїх друзів він одержує багато листів зі словами підбадьорення і співчуття. З таким листом звернувся до Толстого влітку 1901 року В. І. Вернадський, що знаходився з родиною на відпочинку в Полтаві:

"Високошановний Лев Миколайович, дозвольте від моєї дружини і мене особисто виразити Вам почуття нашого глибокого хвилювання після отримання звістки про Вашу хворобу і почуття сердечної, щирої радості нашої, коли ми довідалися про її благополучний перебіг. Нам рідко доводиться бачити Вас, але ми зберігаємо найсильніше і найдорожчі враження від усякого побачення з Вами і з глибоким, щирим співчуттям завжди стежимо і погоджуємося з кожною думкою Вашою і Вашою діяльністю.

Хоча ми багато в чому дотримуємося інших поглядів і думок, але не безвісти пройшли і проходять у нашому духовному житті Ваші прагнення висловити правду, як Ви її розумієте. З почуттям гарячої любові і щирої, найвищої поваги звикли ми здавна ставитися до Вас, і тому я зважуюся послати Вам ці кілька рядків, що виражають наші почуття.

Ми віримо і сподіваємося, що ще довго дано Вам буде жити серед нас – Ваша думка і Ваше життя так потрібні всім, бажаючим щиро зрозуміти істину, що Вам так дорога.

Ваш В. Вернадський" [28].

У вересні 1893 року громадськість країни широко відзначила 75-літній ювілей письменника. В. І. Вернадський зміг особисто поздоровити ювіляра в грудні 1893 року. Разом з Д. І. Шаховським він відвідав Л. М. Толстого на його московській квартирі в Хамовниках 19 грудня, у день Св. Миколи. Зміст бесіди, що відбулася, записала Наталя Єгорівна Вернадська зі слів чоловіка буквально наступного дня.

"Волод<имир> і Дм<итро> Верб<анович> Були вчора у Л. М. Толстого. Розмова зайшла про релігію і про віру Вол<одимира> в особисте безсмертя.

Л<ев> М<иколайович> сказав, що зовсім не чуває потреби в цій вірі. Він розділяє розвиток людей на три стадії: у першій центром є власна особистість людини, у другій цим центром є родина, суспільство, навіть людство, у третій – вічність і свідомість свого зв'язку з нею. На думку Л<єва> М<иколайовича>, люди, що висувають особистість як центр життя і вважають себе, приналежними до третьої стадії розвитку, помиляються, тому що вони в дійсності ще продовжують знаходитися на першій. Вони, можливо, розумом і осягають нескінченність світу чи його першопричину і зв'язок з ним, але в них це ще не стало почуттям життя, тому неможливо передати це почуття чи свідомість тим, у кого цього почуття немає, – розумом, теоретично його не зрозумієш і не поясниш. Потрібно реально почувати свій зв'язок з нескінченним світом і любити його. Так Л<ев> М<иколайович> розуміє релігійне почуття.

Думка про смерть яскраво висуває перед людиною те, що для неї є цінним. Якщо вона любить тільки себе і знає, що їй недовго залишилося жити – вона буде намагатися насолоджуватися життям; якщо вона любить більше свою родину, суспільство, людство – вона покладе душу за них; якщо ж вона любить нескінченний світ – то присвятить себе шуканню істини і прагненню пізнати її, прагненню пізнати волю Творця і виконати її. Він часто повторював, що базується на реальному ґрунті, на чинниках, на дійсності, не йде у метафізику, яку вважає шкідливою.

Коли Волод<имир> йому сказав, що він, власне, не може спростувати безсмер<тя> душі, <то> він відповів, що зовсім про це і не замислюється, що йому цього і не потрібно, що він точно так же спробує спростувати це, якщо б йому сказали, що в його садку гуляє 17 слонів, що це зовсім не важливо для сенсу життя. Якщо любиш нескінченний світ, то смерть окремої людини не є чимось важливим, <то> <му> що те, що любиш, продовжує існувати і після твоєї смерті безкінченно. Тільки сама людина перестав усвідомлювати це. Звичайно, якщо немає реальної любові і почуття нескінченності, то смерть важка. Якщо ж ця жива свідомість і широке почуття нескінченності живі в душі, то сенс життя не втрачається, незважаючи на існування смерті і на відсутність особистого бога. Якщо ж немає цього почуття нескінченності, то можуть бути тільки два інших виходи: віра в особистого бога чи песимізм, розпач, свідомість безглуздість усього – раз існує смерть.

Дм<итро> Верб<анович> із цим цілком погодився. На його думку, у кожній людині є нескінченне, <то> <му> що вона не створилася раптово, а існувала вічно, але її свідомість кінечна, <то> <му> що вона має початок і має скінчитися, але в її думках є елементи нескінченного, <можлива> любов до нескінченного і свідомість свого зв'язку з ним. Во<лодимир> же вважав погляд Л<єва> М<иколайовича> вузьким. На його

думку, нескінченність можна розуміти по-різному. Це, по-перше, простір, Всесвіт, по-друге, світ свідомості, і з цього погляду особистість нескінченна і безсмертна, то<му> що увесь світ – плід її свідомості і творчості. Тільки в особистості виявляється свідомість" [7].

Через 38 років В. І. Вернадський знову повернеться до цієї бесіди. 5 жовтня 1941 року він запише: "Я зовсім забув про цю розмову з Толстим і що я в нього був, і вчора це випадково розкрилося <...>. Я знав, що деякий час я вірив в особисте безсмертя і що в моїх листах є на це вказівки. Але вже давно – особливо після мого охоплення життя як планетного, космічного явища і створення поняття живої речовини, тобто після 1916 року, для мене питання про особисте безсмертя <постає> як питання наукового досвіду.

Для мене з'ясувалося: 1) що людина – особистість – теж планетне явище (ноосфера), 2) що у світі, космосі, в основі – вічність у часі й у просторі часу, 3) що <існує> тільки один шлях пізнання істини: колективного, поколіннями побудованого наукового – не виключаючи філософського і релігійного – її пошуку. Поодинокі пошуки істини безнадійні" [8].

Таким чином, ноосфера за В. І. Вернадським, - є речовина, перепрацьована духом у процесі колективної творчо-наукової діяльності людства [11].

Останній раз В. І. Вернадський бачився з Л. М. Толстим у жовтні 1903 року. Він відвідав письменника разом з Д. І. Шаховським у Ясній Полянці. От як про цю зустріч згадував Д. І. Шаховської: "За удаваного всеперемагаючого панування режиму Плеве (В'ячеслав Костянтинівич – міністр внутрішніх справ з 1902 р. - В. Л.) у найширших колах суспільства називали сили, що не могли миритися зі становище, яке склалося, і почувалася вже неминучість тих зовнішніх і внутрішніх потрясінь, до яких ведуть країну її керівники. Організації цих елементів протесту висіла в повітрі. І нам здавалося важливим особисто переконатися, чи досягає до свідомості яснополянського пустельника биття суспільного пульсу, і як він на нього відгукується? Без особливої надії на можливість використовувати і його сили в майбутній справі, хотілося побачити, чи не можна знайти в ньому і реальну підтримку? Ми застали Толстого ще повним думок від щойно завершеної величезної роботи з критики Шекспіра, славу якого він вважав незаслуженою, і зайнятого спеціальними роботами з моральних питань. Нелегко було викликати його на бесіду з політики. Він наполягав на нездійсненності насильницького державного перевороту шляхом народного повстання за теперішніх умов державної і військової техніки і поспішав використати з найбільшою, на його думку, користю ті деякі ще дні життя, що йому призначено попрацювати на землі. Це не завадило йому зробити три-чотири прогулянки верхи, незважаючи на раптово випавший уночі глибокий сніг. Увечері ми, однак, розговорилися і на нашу тему. Ми вислухали блискучу характеристику перших і останніх днів царювання Миколи I, у зіставленні своєму, що давало видовище найбільшій трагедії людського життя... І підводячи підсумки в цій нашій бесіді, він сказав: "Так. Що говорити, звичайно, настає для кожної держави такий час, коли їй самодержавство так само малепристале, як дорослій дівці коротке платтячко по коліна, дуже доречне на маленькій дівчинці. . . Тільки не в цьому головне завдання життя". І ми поїхали, цього разу зі свідомістю, що працювати разом нам не доведеться, але думки наші звернені в одну сторону. Строгою критикою зустрінуто буде кожна наша окрема дія. Але гарячий відгук знайде в серці цієї людини кожен крок, що дійсно наближає нас до звільнення людини, всяка ознака перемоги над злом, яке стоїть на шляху до цього звільнення" [29, 319-320].

З Вернадських останнім бачився з Толстим син Володимира Івановича -Георгій. Йому пощастило зустрітися з Л. М. Толстим ще шестирічним. Трапилося це в Москві, у 1893 році, коли Л. М. Толстой заходив до Вернадських на їхню московську квартиру. "Толстой увійшов до будинку, роздягнувшись, поговорив з Н.С.Вернадською (дружиною В. І. Вернадського. – В. Л.), що встигла показати його своєму маленькому сину Георгію, сказавши йому, щоб він запам'ятав, що це Лев Миколайович Толстой" [17, 161]. Про обставини зустрічі молодшого Вернадського з письменником у 1903 році залишив спогади сам Георгій. "Пізнім літом, – згадував Г. В. Вернадський, – між 6-м і 7-м класом ми компанією вирішили вирушити на паломництво до Л. М. Толстого. Одяглися відповідно: сорочки-косоворотки, високі чоботи. Прийшли в Ясну Полянку, здається, години о четвертій дня. Підійшли до будинку, бачимо - на балконі Софія Андріївна з декількома гостями, п'ють чай. Ми полізли прямо було на балкон. Софія Андріївна послала до нас назустріч якусь молоду людину. - "Хто ви такі? Що вам потрібно?" – "Гімназисти з Москви. Нам необхідно поговорити зі Львом Миколайовичем". - "Він хворий, неможна його бачити". – "Будь ласка, запитайте в нього. Ми ненадовго, не стомимо. Нам дуже потрібно!"

Толстой велів впусити до нього. Коли ми ввійшли до його кімнати, він лежав у ліжку під простирадлом, без ковдри. Мабуть, у нього був жар. Я був вражений його маленьким ростом. Як багато хто, що не бачили його раніше, я уявляв його собі ледве не велетнем. Другим моїм враженням було – це його тверді, пронизливі, майже – можна сказати – злі очі.

"Навіщо прийшли?" – сказав він сердитим голосом. Вася Сахновський (однокласник Георгія Вернадського. – В. Л.) почав пояснювати, трохи хвилюючись і тому намагаючись говорити голосно і майже розв'язно. Після декількох відповідей Толстого на Васині слова, почали задавати питання чи вставляти зауваження і ми. Скільки пам'ятаю, Толстой у стислій і короткій формі виражав нам свої основні думки, з якими ми були знайомі за його творами, але які в живій його мові справляли більш сильне враження.

Прийшовши додому, я відразу, по своїй пам'яті, записав усе сказане Львом Миколайовичем. Цей запис, на жаль, загубився в моїх паперах. Ми поверталися в Москву в піднятому і схвильованому настрої. Але толстовцями ми не зробилися" [14].

Міркування над художніми творами Л. М. Толстого

У щоденнику 1932 року В. І. Вернадський запише: "Велич творця Толстого полягає в тім, що всякий раз, стикаючись з його творами, ти торкаєшся до чогось недостатньо усвідомленого" [9]. Це писав учений, якому в день зробленого запису (12березня) виповнилося 69 років. Толстой дійсно хвилював Вернадського усе життя. Твори Толстого, спогади про нього, листи класика постійно знаходилися на робочому столі вченого. І це цілком зрозуміло. На те були особливі причини. По-перше, Толстой був його сучасником ("старший сучасник", за Вернадським); по-друге, він органічно увійшов до духовного світу вченого; по-

третє, Вернадського, як і Толстого, завжди хвилювали вічні питання.

Свої перші судження про художню творчість письменника В. І. Вернадський висловив у листах до дружини, датованих першою половиною 1892 року. До цього він читав (у тому числі і заборонене цензурою) все, що виходило з-під пера письменника. Саме в цей час В. І. Вернадський активно міркує над деякими філософськими і соціально-етичними проблемами. Йому виповнилося 29 років, і хотілося будь-що-будь вибудувати свою філософію життя. Твори Толстого цьому сприяли. Вони служили своєрідним компасом в океані людського співжиття. Через Толстого, завдяки Толстому, Вернадський визначав і для себе інші масштаби й обрії своїх діянь. І, насамперед, у моральній сфері. "Яка важлива річ – гігієна думки, пише в одному з листів до дружини В. І. Вернадський. – Мені здається, це важливіше всього в житті, тому що цим досягається прагнення до гармонії і почуття гармонії твориться людиною цим шляхом. Треба не дозволяти собі думати про все дурне, що довелося зробити, не можна думку відволікати винятково у бік особистих, дрібних справ, коли навкруги вирують густою стіною великі ідеали, коли навкруги стільки поля для думки серед гармонічного, широкого, красивого – коли навкруги йде загибель, йде боротьба за те, що свідомо вважала своїм і дорогим наша особистість. Я навіть став накидати "Нарис про гігієну думки" – якщо щось вийде, надішло тобі.

Я читаю Толстого – прочитав його Севастопольські оповідання, військові нариси і тепер читаю "Крейцерову сонату". Для мене постає вся його особистість, по-моєму, дивна у своїй незмінності – і в думках про Севастополь і Кавказ, і в "Війні і мирі", і в нових творах – це все та ж людина, чуйна, сильна. Основна риса – біль внаслідок сутності глибокої віри і цілісності життя, вдумливість тощо. "Крейцерова соната", думаю (не скінчив ще) сильний, чудовий твір" [10].

Інший лист В. І. Вернадського більш тісно пов'язаний із самим змістом "Крейцерової сонати", основною темою якої, як її визначав сам Л. М. Толстой, була "тема статевого кохання". Цієї теми торкається і В. І. Вернадський, переходячи потім до стислого викладу загального враження, що склалося в нього після прочитання "Крейцеровой сонати". Зокрема, він пише:

"Я взагалі не розумію розподіли любові на якусь "почуттєву" – тваринну, і на якусь піднесену – ідеальну. Мені здається, взагалі уявлення про почуттєве, тваринне в нас є чимось, дійсно, комічним. Безсумнівно, бувають іноді хворобливі прояви чисто почуттєвої пристрасті, такий напрямок навіть виховується нашим звичайним життям, – як, наприклад, тією же проституцією, тим же світським "баришницьким" життям тощо, але в істоті виявляється в житті зовсім інше, і коли ми говоримо про любов, то ми бачимо прояв іншого. Невже це тільки прояв суто "тваринного" елемента – усі витвори поезії, скульптури, живопису, музики, викликані "почуттєвою" любов'ю? Нарешті, усе життя молодих осіб, що вперше зустрічаються разом і переживають в усьому нове, несподіване?"

Уся справа лише в тому, наскільки взагалі висока особистість кожного з люблячих і наскільки вони рівні між собою. Але те ж саме ми бачимо в загальному використанні часу тощо. Усюди ница природа чи низька культура накладуть все той же відбиток вульгарності. Мені здається, пора не дивитися на "тіло", як на щось знехтуване, і настав час позбутися вузько християнського (чи чернечого) розподілу на дух і тіло. Справжнє душевне життя, справжня ідейна сторона життя складаються саме використанням кращих сторін тіла і духу.

Скінчив я "Крейцерову сонату". Думаю, що багато таких прикладів у житті. Ну от що мені здалося і що яскраво відображено у всьому творі: 1. Писав старий, що забув чи втратив те почуття поезії любові, що б<ільшою> м<ірою> є в людині, і побачив і згадав одну формальну сторону. Усі мотиви вчинків вигадані postfactum, і, що складає всю силу твору, безсумнівно повинні були бути вигадані Позднішевим – малоосвіченим (але багатоначитаним). Розумієш, що могло дати зміст факту для такої людини" [10]. Відзначимо, що і сам Л. М. Толстой, сумніваючись у життєвості запропонованої концепції, намагався підійти до її оцінки з аналогічних, власне кажучи, позицій. У листі до Д. А. Хилкова від 6 квітня 1890 року з приводу "Крейцерової сонати" Л. М. Толстой писав: "Думки, виражені там, для мене самого були дуже дивні і несподівані, коли вони ясно прийшли до мене. І іноді я думав, чи не тому я так бачу, що я старий" [25].

Висновки

Як бачимо, відразу три покоління Вернадських були особисто знайомі з видатним російським письменником і оригінальним мислителем Львом Миколайовичем Толстим. Спочатку Іван Васильович Вернадський, що був старшим за письменника на 7 років, обговорював з Л. М. Толстим різні проекти гармонійного розвитку суспільства, потім Володимир Іванович формується як особистість під безпосереднім впливом письменника-гуманіста, і, нарешті, Георгій Володимирович, якому волею долі довелося вже на чужині відстоювати і захищати ті моральні ідеали братерства і праведності, мрії про які склали сутність самого життя Толстого. Без усяких сумнівів можна стверджувати, що Л. М. Толстой залишався одним з улюблених письменників родини Вернадських. За визнанням В. І. Вернадського твори Толстого завжди "змушували його багато думати". А думати було над чим. Головний урок, що міцно засвоїв В. І. Вернадський, спілкуючись з Л. М. Толстим, – це пошук істини. "Справжнє завдання полягає у висловленні цієї істини без усяких поступок, – писав Вернадський. – Я думаю, що останнє найважливіше, і заперечення всякого лицемірства і фарисейства складає основну силу вчення, тому що тоді найбільш сильно виявляється особистість, і особистість одержує громадську силу". Нагадаємо, що цей запис було зроблено вчепним у 1893 році відразу ж після зустрічі з письменником. Діяльність Толстого являла яскравий приклад творчо-перетворюючої ролі свідомого начала в людській цивілізації, тобто виявилася втіленням того, що для Вернадського суб'єктивно було найтаємнішим і найдорожчим, що складало основу його світогляду, а в останні роки життя втілювалося у створеному ним вченні про ноосферу.

І ще. Пройшовши різними дорогами служіння своїй справі – один літературі, інший науці, – вони схожі в одному – у високій моральній вимогливості до себе, людей і суспільства. І недарма Л. М. Толстого називають сумлінням XIX століття, а В.І.Вернадського століття XX. Дійсно, вони і є ті духовні вогнища, навколо яких буде збиратися не одне покоління людей, утверджуючи в них і через них – свою єдність і

спорідненість.

Джерела та література

1. АРАН, ф. 518, оп. 2, спр. 21, арк. 67, 68 пр.
2. Там само, ф. 208, оп. 5, спр. 18, арк. 38.
3. Там само, ф. 518, оп. 2, спр. 31, арк. 51–52.
4. Там само, спр. 5, арк. 50
5. Там само, арк. 50 пр.
6. Там само, спр. 47, арк. 72.
7. Там само, спр. 32, арк. 77–79.
8. Там само, арк. 79.
9. Там само, спр. 17, арк. 30–30 пр.
10. Там само, оп. 7, спр. 39, арк. 72–73.
11. Більш докладно див.: Лаврів В. В. Духовні пошуки вчених (історіографічна концепція терміна "ноосфера": В. І. Вернадський, І. М. Гревс, П. А. Флоренський) // Учені записки ТНУ. – 2004.– Т. 17(56).– №1. – С. 177–182.
12. Вернадський В.І. Основа життя – шукання істини // Новий світ. – 1988. –№ 3. – С. 215.
13. Вернадський Г. В. Братство "Приютіно" // Новий журнал. – Нью-Йорк. –1968. – № 93. – С. 150.
14. Вернадський Г. В. Зі спогадів // Новий журнал. – 1970. – № 100. – С. 197.
15. Гревс І. М. Уроки юності // Минуле. – 1921. – № 16. – С. 138.
16. ІРЛІ, ф. 334, спр. 688–689, арк. 43 пр.
17. Корнілов О. О. Про знайомство з Л. Н. Толстим // Російська література. – 1960.– № 4.– С. 160.
18. Корнілов О. О. (Разом з В. В. Келлером). Сім місяців серед голодуючих селян.– М., 1893.– С. 14.
19. Про це див.: Богучарський В. Я. Союз російських письменників і Л. М. Толстой // Минулі роки. – СПб. – 1908. – № 9. – С. 1–2.
20. Петрункевич І.И. Из записок суспільного діяча.– Прага, 1934.– С. 15.
21. Див.: Пирумова Н. М. Толстой і родина Бакуніних // Л. М. Толстой і російська літературно-суспільна думка.– Л.: Наука, 1979.– С. 183.
22. Листа В. І. Вернадського до Н. С. Вернадської (1889-1892) / Зібр. Н. В. Філіппова.– М.: Наука, 1991.– С. 172.
23. Сторінки автобіографії В. І. Вернадського.– М.: Наука, 1998.– С. 32.
24. Струве П. Б. Пам'яті Ф. Ф. Ольденбурга // Російська думка.– 1914.– № 10.– С. 204.
25. Толстой Л.Н. Повн. збір. тв. Ювілейне видання.– Т. 65.– С. 64.
26. Франк С. Л. Пам'яті Льва Толстого // Російська думка.– СПб.– 1910.– № 12.– С. 142.
27. Франк С. Л. Лев Толстой і російська інтелігенція // Критичний огляд.– СПб.– № 6 (11).– С. 77-78.
28. Цит. по: Політико С. Д. Про Толстого. З невиданого // Природа.– 1978.– № 9.– С. 10.
29. Шаховської Д. І. Толстой і російський визвольний рух // Минулі роки.–1908.– № 9.– С. 315.

Масаев М. В.

ОБРАЗ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ КАК АПОКАЛИПТИЧЕСКОЙ ЖЕНЫ (В СВЕТЕ КОНЦЕПЦИИ ПАРАДИГМАЛЬНЫХ ОБРАЗОВ И СИМВОЛОВ ЭПОХ И ЦИВИЛИЗАЦИЙ)

«И явилось на небе великое знамение: жена облеченная в солнце, под ногами ее луна, и на голове ее венец из двенадцати звезд. Она имела во чреве, и кричала от болей и мук рождения. И другое знамение явилось на небе: вот, большой красный дракон с семью головами и десятью рогами, и на головах его семь диадем. Хвост его увлек с неба третью часть звезд и поверг их на землю. Дракон сей стал перед женою, которой надлежало родить, дабы, когда она родит, пожрать ее младенца. И родила она младенца мужского пола, которому надлежит пасти все народы жезлом железным, и восхищено было дитя ее к Богу и престолу Его. А жена убежала в пустыню, где приготовлено было для нее место от Бога, чтобы питали ее там тысячу двести шестьдесят дней.

И произошла на небе война: Михаил и Ангелы его воевали против дракона, и дракон и ангелы его воевали против них, но не устояли, и не нашлось уже для них места на небе. И низвержен был великий дракон, древний змий, называемый Дьяволом и сатаною, обольщающий всю вселенную, низвержен на землю, и ангелы его низвержены с ним. И услышался громкий голос, говорящий на небе: ныне настало спасение и сила и царство Бога нашего и власть Христа его, потому что низвержен клеветник братий наших, клеветавший на них пред Богом нашим день и ночь. Они победили его кровию Агнца и словом свидетельства своего, и не возлюбили души своей даже до смерти. Итак веселитесь, небеса и обитающие на них! Потому что к вам сошел Дьявол в сильной ярости, зная, что немного ему остается времени.

Когда же дракон увидел, что низвержен на землю, начал преследовать жену, которая родила младенца мужского пола. И даны были жене два крыла большого орла, чтобы она летела в пустыню в свое место от лица змия и там питалась в продолжении времени, времен и полвремени. И пустил змий из пасти своей вслед жены воду как реку, дабы увлечь ее рекою. Но земля помогла жене, и разверзла земля уста свои, и поглотила реку, которую пустил дракон из пасти своей. И рассвирепел дракон на жену, и пошел, чтобы вступить в брань с прочими от семени ее, сохраняющими заповеди Божии и имеющими свидетельство Иисуса Христа»[1, с.1335-1336].

Для чего мы привели библейский текст об апокалиптической жене полностью? Для того, чтобы у читателя не возникло каких-либо подозрений на тот счет, что что-то притянута за уши. Интересно, что об апокалиптической жене как об образе православной церкви в новейшей литературе заявил никто иной, как